

*Шумило М. М.,**кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України*

МОДИФІКАЦІЯ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ: РАНЬОРАДЯНСЬКИЙ ЕТАП

Анотація. В статті розглядається модифікація вчення про правовідносини. Перші роки радянської влади можна охарактеризувати як категоричну відмову від будь-яких напрацювань в галузі юридичної науки і створення «нового» права, які були здійсненні «буржуазними» вченими. Наводяться ключові напрямки розвитку вчення про правовідносини. Аналізуються зміни у праворозумінні та їх вплив не тільки на теорію правовідносин, але і правозастосування.

Ключові слова: правовідносини, вчення про правовідносини, теорія правовідносин.

Постановка проблеми. Вчення про правовідносини є надзвичайно актуальним. Комплекс наукових поглядів щодо доктринального бачення цього соціально-правового явища утворив відносно-автономний інститут в теорії права. Очевидно, що виникла необхідність визначення етапів становлення та розвитку вчення про правовідносини, також їх зміни у залежності від праворозуміння.

Метою цієї статті є аналіз та синтез наукових поглядів, які сформувалися в ранньорадянський період та їх вплив на правовідносини та правозастосування. Крім цього, виокремлення основних причин, які впливали на вчення про правовідносини.

Виклад основного матеріалу. Становлення та перші наукові праці, які досліджували правовідносини з позиції теорії права розпочалася в середині XIX ст. Тогочасні наукові пошуки відбувалися паралельно із дослідженнями в європейських країнах. Пліуралізм думок у підходах до праворозуміння дозволили вченим досліджувати правовідносини всебічно, без будь-яких ідеологічних обмежень. Однак, початок XX ст. ознаменувався соціально-політичними змінами, які без сумніву сильно вплинули та докорінно модернізували право, юридичну науку, правозастосування.

Суттєвих змін законодавство та теорія права починають зазнавати після встановлення радянської влади. Право з надбудови суспільних відносин стає основою, правове регулювання економіки вибудовується не законами економіки, а законами ідеології, які освячуються правом. Право набуває не тільки ідеологічного забарвлення, але і перетворюється на інструмент репресій введених в ранг закону. Домінуючою теорією стає позитивізм і тоталітаризм. З цього приводу слушно зазначає І.Б. Усенко, що тоталітаризм, будучи за своєю природою явищем антиправовим, водночас в силу свого етатистського характеру, змушений вдаватися до квазіправових форм і заходів. Це потребує відповідного спотвореного ставлення до права, яке отожднюється з законом і волею панівної верхівки. Законність за таких умов розуміється лише як виконання цієї волі, втіленої у відповідних законах. Утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР і УРСР (УСРР) у зв'язку з цим супроводжувалося переглядом попередніх уявлень про право і законність, «гострими класовими битвами на юридичному фронті», які призвели до такого розуміння права та інших юридичних цін-

ностей, що задовольняло інтереси можновладців [1, с. 196]. Така політика держави змусила вчених розвивати вчення про правовідносини, але вже не на основі римського права та законів економіки, а на базі соціалістичної законності. Концепцію останньої напрацювали ще на початку 20-х рр. XX ст., і під нею розуміли точне і неухильне виконання законів та інших правових актів соціалістичної держави, що на них базуються, усіма державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Соціалістична законність є невід'ємним елементом соціалістичної демократії, однією із необхідних умов успішного вирішення завдань соціалістичного та комуністичного будівництва [2, с. 314–316]. Наслідки впровадження в життя соціалістичної законності загальновідомі.

В. С. Нерсесянц з цього приводу зазначав, що історія формування і розвитку соціалістичної теорії права і держави та юридичної науки у цілому – це історія боротьби проти державності і права у їх дійсному (некомуністичному) сенсі і значенні, проти «юридичного світогляду» як виключно буржуазного світогляду, історія заміни правової ідеології ідеологією пролетарською, комуністичною, марксистсько-ленінською, історія інтерпретації установ і встановлення тоталітарної диктатури як «принципово нової» держави і права, необхідних для руху до комунізму і разом з тим «відмираючих» по мірі такого просування до обіцяного майбутнього [3, с. 214].

Питання правовідносин окремо та права загалом тісно пов'язане з праворозумінням, при чому не тільки теоретичним, але і тим, яке є у законотворця. Безумовно, ця проблема не є предметом даної наукової роботи, але зробити окремі наголоси, акценти все ж таки необхідно, оскільки із праворозуміння і прямо, і опосередковано формалізуються правовідносини. Саме з цих позицій є цікавим ранній період існування радянської влади.

Як слушно зазначає А.Г. Хочоян, великий інтерес викликає період 20-х – 30-х рр. XX ст., що відзначений бурхливими дискусіями з питання про те, що таке право? Сформовані у правознавстві окремі напрямки праворозуміння мали одну загальну світоглядну та методологічну основу – марксистське вчення, розвивалися в складних політичних умовах, в межах жорсткої пануючої ідеології, до того ж у боротьбі із міцно закріпленим у свідомості правовим нігілізмом. Тим не менше, для цього періоду розвитку радянського правознавства характерне значне різноманіття правових концепцій, «пліуралізм ідей», що стосуються права. Період 20-х – 30-х рр. XX ст. можна назвати періодом «боротьби за право», яка, в кінці кінців, завершилася успіхом [4, с. 3].

Апологетами нової, радянської дійсності у праві і фактично засновниками нового вчення про правові відносини в комуністичній системі координат і фактично розробники нового радянського права були такі відомі вчені-юристи як: П.І. Стучка (1865–1932 рр.) (перший голова Верховного Суду РРФСР, народний комісар юстиції РРФСР), С.Б. Пашуканіс (1891–1937 рр.)

(заступник наркома юстиції СРСР), М.В. Криленко (1885–1938 рр.) (у різний час займав посади: верховного головнокомандувача Російської армії, голови Верховного Суду СРСР, прокурора РРФСР, народного комісара юстиції РРФСР та народного комісара юстиції СРСР), М.А. Рейснер (1868–1928 рр.) (учасник розробки першої радянської конституції, засновник Соціалістичної академії суспільних, з 1924 р. – Комуністична академія), Д.І. Курський (1874–1932 рр.) (перший генеральний прокурор РРФСР, народний комісар юстиції РРФСР, керівник Інституту радянського права), та ін. Як видно із вищевикладеного, юристи, які створювали нове право були не тільки їх ідейними натхненниками, але і людьми, які втілювали теорію в практику, що безумовно значно пришвидшило процеси більшовизації права.

Не вдаючись у детальний аналіз позицій наведених авторів, вважаємо за необхідне зупинитися на окремих, які були не тільки висунуті, але і реалізовані. Основою нового права визнавалися не правовідносини і їх зміст, а норма права, це відповідало концепції відмирання права як такого.

М.А. Рейснер, як палкий прихильник класової теорії та автор термінів «соціалістичне право», «соціалістичний правопорядок» та ін., стверджував, що по мірі розвитку і перемоги того чи іншого методу ідеологічних надбудов створюється той чи інший тип права. У докласовому суспільстві – це міжродове право, побудоване на принципах помсти і спрямоване на відмежування цілісності живого складу і недоторканості сфер володіння з боку багато численних родових груп. По мірі розвитку міжродове право трансформується у внутрішньородове, що регулює складні відносини родинності як природної, так і штучної пов'язаної з ним участі у володінні родовим майном. Міжродове право змінюється міжкласовим правопорядком, де на перший план виходить право того чи іншого панівного класу [5, с. 245–246]. Саме класове право і стало домінуючим і визначило розвиток радянської держави на довгі десятиліття.

Є. Б. Пашуканіс, як теоретик права зазначав, що юридичні відносини – це первинна клітина правової матерії, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух. Право як сукупність норм поряд з цим є не більше ніж безжиттєва абстракція. В матеріальній дійсності відношенню належить примат над нормою права [6, с. 41–42]. Із критикою наукових поглядів Є.Б. Пашуканіса виступив Л.В. Резцов, який, у притаманній для 30-х років риторичі, звинуватив вченого у тому, що він відійшов від вчень марксизму-ленінізму і одним із прикладів наводить те, що Є. Б. Пашуканіс на перше місце серед елементів правовідношення ставить суб'єкта, у той час як Маркс ставить – об'єкт, а суб'єкт є вторинним [7, с. 168–180].

Дослідник наукової спадщини Є.Б. Пашуканіса Є.Ю. Протопопов зазначає, що вчений один з перших виступав за інтегральне розуміння права. Надаючи особливого значення реальним правовідносинам, він в той же час не відкидав ні юридичної норми, ні уявлення про те, якими повинні бути ці норми. Є.Б. Пашуканіс трактував право як складний, багатоаспектний соціальний інститут і відкидав односторонні формули («незатейливе конструкції»), які є безсилами охопити поняття права в його дії. Вчений один із перших дав розгорнуту критику нормативізму [8, с. 7–8]. Юридизація людських відносин, продовжує автор, йде влід за розвитком товарно-грошового, капіталістичного господарства. Право виникає як юридичне відображення ринкових відносин між незалежними і рівними один одному товаровласниками (суб'єктами) [8, с. 13]. Саме ці ідеї лягли в основу розробленої Є.Б. Пашуканісом концепції мінового (менового) права [9, с. 21–23].

П.І. Стучка виходив з того, що право – це система суспільних відносин, що склалися як наслідок революційних змін, а

згодом набула регулятивного характеру. Вчений розглядав регулюючу роль правовідносин у їх взаємодії з іншими частинами правової надбудови. Він характеризував право як єдність трьох його видів (форм), до яких зараховував правовідносини, норми права і правову ідеологію. Однак примат при усіх обставинах залишався за правовідносинами [10, с. 9].

М.В. Криленко у своєму циклі лекцій із загальних проблем правознавства і державознавства, що прочитані для секретарів укомів при ЦК РКП (б) також підтримував і докладав багато зусиль для обґрунтування нового радянського права і щодо правовідносин зазначав, що їх зміст покликаний регулювати відносини в інтересах пануючого у даному суспільстві економічного класу, хоча і робив застереження, що правовідносини не завжди і не при всіх умовах цілком і повністю йдуть паралельно з розвитком економічних відносин [11, с. 26].

Д.І. Курський, автор терміну «пролетарське комуністичне право», окремо не зупинявся на проблемі правовідносин, а взагалі на питанні призначення радянського права, так він зазначав, що диктатура пролетаріату може визнавати тільки інтереси свого класу у цілому, тобто робітників і найбідніших селяни, які організовані в комуністичну партію і ради. Відміна усіх норм буржуазного права – єдина гарантія правосуддя для міського та сільського пролетаріату і найбіднішого селянства, які поставили і здійснюють у своїй диктатурі велику мету: цілковите придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і впровадження соціалізму [12, с. 86–87].

Піонери радянського розуміння правовідносин як правової категорії до певної міри переймалися не правом як природним регулятором суспільних відносин, а правом як учасником класової боротьби і, звісно ж, що право мало бути на боці «пануючого» класу – пролетаріату і селян, обслуговувати їх інтереси і захищати їх добробут від інших впливів. Були намагання надати правовідносинам домінуючого значення у праві. Під останніми розуміли законодавство, яке тоді активно приймалося, без будь-якого теоретичного осмислення. В основу такого законодавства закладена державна ідеологія, тільки її принципам повинно було відповідати законодавство загалом і окремі правовідносини зокрема. Можна стверджувати, що це було спрощене розуміння права і правовідносин. Як пізніше назвали вульгарно-матеріалістичний підхід до права.

До певної міри наукові дослідження права і їх подальше впровадження в життя є нічим іншим як проявом правового ідеалізму. Як слушно визначає М.А. Бурдоносова, правовий ідеалізм – це форма прояву деформації правової свідомості, що виявляється у схильності до гіперболізації ролі права у регулюванні суспільних відносин, перебільшенні значення певних правових формувань, приписуванні їм здатності радикально змінювати ситуацію в країні без урахування готовності суспільства до таких змін. Правовий ідеалізм нівелює розмаїття аспектів суспільно-політичного життя, покладаючись на розв'язання проблем за допомогою нормативно-правових приписів, законів, правових норм без урахування можливостей їх реалізації та стану політичної і правової ситуації в суспільстві. Авторка виділяє такі прояви правового ідеалізму, як: ідеалістичний правовий волонтаризм, ідеалістичний правовий формалізм, перебільшення інструментальної цінності права, фетишизація права, перебільшення прогресивної цінності права [13, с. 4, 10–11]. Досліджуючи взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму як форм деформації правової свідомості М.А. Бурдоносова приходить до важливого висновку, що обое цих явищ мають спільні причини виникнення: 1) соціальна криза та політична, економічна нестабільність у суспільстві, коли загострюється критика існуючої влади і особливо відчутні «коливання настроїв» громадян; 2) недоліки у правовому вихованні населен-

ня, недостатній рівень системного розвитку правової культури; 3) викривлене розуміння взаємодії принципів законності та доцільності у праві; 4) зменшення в суспільстві чисельності суб'єктів з активною громадянською позицією – правова пасивність громадян; 5) деформація професійної та правової свідомості чиновників, представників правоохоронних органів, суддів; 6) нестача висококваліфікованих юристів; 7) високий рівень латентної злочинності та корупції [14, с. 16–24]. Як бачимо, наведені причини існували в період становлення радянської влади і призвели, з одного боку, до правового ідеалізму, з іншого, правового нігілізму або і до першого та другого одночасно.

В кінці 30-х ситуація змінилася, напрацювання вчених-юристів, хоча і були спрямовані на задоволення потреб держави та марксистсько-ленінської ідеології, але не були достатніми. Крім цього, у теоретичних роботах простежувався вплив дореволюційного права та доктрини. Керівництву держави необхідно було виправдання своєї діяльності та її обґрунтування. Очолив рух на «повернення» права до марксистсько-ленінських основ А. Я. Вишинський (1883–1954 рр.) (голова юридичної комісії при Раді народних комісарів СРСР, прокурор РРФСР, прокурор СРСР).

Апофеозом такого руху стала проведена Інститутом права АН СРСР «Нарада з питань науки радянської держави і права» (16–19 липня 1938 р.), її організатором був тодішній директор Інституту А. Я. Вишинський, участь взяли близько 600 осіб. На цій нараді відбулося офіційне закріплення нормативного підходу до права – позитивізму. Мета і задачі наради, як зазначає В.С. Нересянець, полягали в тому, щоб в дусі потреб репресивної практики тоталітаризму затвердити загальнообов'язкову «єдиновірну» марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовистську лінію («генеральну лінію») в юридичній науці, з цих позицій переоцінити та відкинути усі напрямки, підходи а концепції радянських юристів попереднього періоду як «ворожі», «антирадянські», «антимарксистських», «антиленінських» і т.п., дати рішучі установки і офіційне праворозуміння на майбутнє [3, с. 354]. Дуже детально, цю нараду описав та проаналізував В.С. Нересянець, розкриваючи сутність «радянського легізму» [3, с. 353–385], але на окремих, ключових аспектах необхідно зупинитися і у цьому дослідженні, адже саме тоді А.Я. Вишинський вибудовував нове, уже сталінське розуміння права.

Як влучно цитує В.С. Нересянець «штатного викривача (разоблачителя)» І.Ф. Юдіна, що «право є форма вираження і застосування насильства» [15]. На зазначаній нараді вчення та напрацювання П.І. Стучки, Є.Б. Пашуканіса, М.В. Криленка, були піддані жорсткій критиці, останні двоє були розстріляні. Виходячи тільки з викладеного, можна собі уявити, яких змін починає зазнавати право загалом та правовідносини зокрема. Щоб хоч на мить уявити собі абсурдність тогочасних дискусій, В.С. Нересянець наводить цитати М.О. Аржанцева, який писав, що «пашуканісівська банда до останнього часу, допоки її не викрили і не знешкодили органи НКВС і більшовицька преса, безперешкодно творили свої ворожі справи, нагло збочуючи марксо-ленінське вчення про державу і право та наговорюючи наклепи на нашу радянську державу і право» [16, с. 40]. Отже, виникає питання, чи можна говорити про справжню наукову дискусію щодо сутності, змісту правовідносин та про саме вчення? Очевидно, що ні! Можна констатувати тільки одне, що правова наука припинила визначати не то що вектори розвитку держави та права, але і сама припинила своє існування у широкому розумінні, оскільки без дискусії наука вже не наука, а правова схоластика.

Для узагальнення викладеного вважаємо за необхідне навести етапізацію в розвитку праворозуміння в радянській

юридичній науці 1917–1938 рр., що дає можливість краще зрозуміти розвиток вчення про правовідносини. Так, Ф.І. Тихоновський виділяє три етапи:

I. 1917–1921 рр. від процесу відміни буржуазних норм права після Великої Жовтневої соціалістичної революції і введення в науку категорій пролетарського права до переходу до мирного соціалістичного будівництва і напрацювання принципів нової економічної політики, прийнятої 21 березня 1921 р. Х з'їздом ВКП (б).

II. 1921–1931 рр. характеризувався жвавою філософською дискусією про долю права і держави після пролетарської революції і такий, що допускав певний плюралізм концепцій праворозуміння, що завершився згуртуванням теоретиків права навколо створеного журналу «Под знаменем марксизма», що визначив серед найважливіших задач безжалісну критику всіх антимарксистських і, відповідно, антиленінських установок в юридичній науці.

III. 1931–1938 рр. характеризувався намаганням вчених-юристів критично переробити вже на той час таку, що склалася систему поглядів про право і утвердити загальнообов'язкову марксистсько-ленінську-сталінську «генеральну лінію» в юридичній науці, яка була затверджена на Нараді в Інституті права АН СРСР з питань науки радянської держави і права 16–19 липня 1938 р. [17, с. 8–9].

Запропоновані етапи праворозуміння І.Ф. Тихоновським є надзвичайно важливими, оскільки від розуміння права йде і розуміння правовідносини. З наведеного можна також зробити висновок, більше негативний, що праворозуміння того часу змінювалося не еволюційним шляхом, а революційним, не добровільним, у ході наукової дискусії, а примусовим, наказом «згори». Ці негативні фактори фактично спотворили розуміння правовідносин і фактично до 50-х років зупинили ґрунтовне та всебічне їх вивчення. Правовідносини у юридичній доктрині або були просто проігноровані, або ж ототожнювалися із нормою права. Нормативізм як офіційний і безальтернативний підхід до розуміння права залишався до розпаду СРСР, окремі його залишки і сьогодні можна зустріти у працях сучасників, але про це пізніше.

А.М. Євстратов, даючи характеристику першим десятиліттям радянської юридичної науки зазначав, що в умовах становлення Радянської держави монопольне право на розробку і реалізацію будь-якої політики, у тому числі правової, належало партії, яка замінила державні функції. Недоліки, які існували в той час, накладали негативний відбиток на зміст права, тим самим віддаляючи його від досягнень і тенденцій дореволюційної правової культури, а ще більше – від основних ліній правового прогресу, ідеалів і цінностей гуманістичного права [18, с. 4].

Висновки. Викладене дає можливість зробити низку висновків, а саме, вчення про правовідносини продовжувалося розвиватися, але не на загальноєвропейських принципах, а на нових: «революційних», «пролетарських», «соціалістичних». Це завдало значної шкоди у розвитку суспільства і держави. Крім цього, як показав історичний досвід «комуністичний експеримент» зазнав краху. Нове, як тоді визначали, право, було насправді штучним, неприродним, надуманим, таким, що суперечило сутності права. Право з надбудови перетворилося в основу суспільних відносин, право стало механізмом терору держави над людиною. Виникнення, зміна чи припинення відносин могло здійснюватися лишень за згоди та підтримки «робочого класу». У праві загалом та теорії правовідносин зокрема, розпочався диктат нормативізму, який і сьогодні простежується в юридичній науці.

Література:

1. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941 рр.). За ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001 р. – 220 с.
2. Контрразведывательный словарь. – М. : Научно-издательский отдел ВШКГБ им. Ф.Э. Дзержинско. – 1972 г. – 371 с.
3. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2009 г. – 552 с.
4. Хочоян А.Г. Основные направления правопонимания в советской юридической науке 20-х – 30-х гг. 20 в. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / А.Г. Хочоян. – Саратов, 2009 г. – 28 с.
5. Рейснер М.А. Право, наше право, чужое право, общее право / М.А. Рейснер. – М. : Прибой, 1925 г. – 276 с.
6. Пашуканис Е.Б. Общая теория права и марксизм. 2-е изд. / Е.Б. Пашуканис – М. : Соц. акад., 1926 г. – 245 с.
7. Резцов Л.В. Право-отношение и право-норма (Теория Е. Пашуканиса, как рецидив буржуазно-правового индивидуализма) / Л.В. Резцов // Советское государство и революция права. – 1930 г. – № 8–9. – С. 168–180.
8. Е.Е. Протопопов. Политико-правовые взгляды Е.Б. Пашуканиса : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Е.Е. Протопопов. – М., 2007 г. – 22 с.
9. Протопопов Е.Е. Менювая теория права // Актуальные проблемы российского права. Сборник статей. – М. : МГЮА, 2007 г. – № 1(4). – С. 21–23.
10. Стучка П.И. Революционная роль права и государства : Общее учение о праве. Общее учение о праве и о государстве. Ч. 1 / Стучка П.И. – М. : Госиздат, 1921 г. – 125 с.
11. Крыленко Н.В. Беседы о праве и государстве : лекции, читанные на курсах секретарей укомов при ЦК РКП (б.) / Н.В. Крыленко. – М. : Красная новь, 1924 г. – 184 с.
12. Курский Д.И. На путях развития советского права. Статьи и речи. 1919–1926 гг. – М. : Юридическое изд. НКЮ РСФСР, 1927 г. – 118 с.
13. Бурдоносова М.А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.А. Бурдоносова – К., 2011р. – 20 с.
14. Бурдоносова М.А. Взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму як форм деформації правової свідомості // Держава і право: Зб. наук. праць. – Вип. 62, 2013 р. – С. 16–24.
15. Юдин И.Ф. Против путаницы, пошлости и ревизионизма // Правда, 20 января 1937 г.
16. Аржанов М.А. К двадцатилетию книги “Государство и революция” // Советское государство. – 1937 г. – № 5. – С. 40.
17. Тихоновский Ф.И. Понимание права в советской юридической науке (1917–1938 гг.) : Автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ф.И. Тихоновский. – М., 2009 г. – 23 с.
18. Евстратов А. М. Правосознание и правовая культура в период формирования Советского государства в 1920-е – 1930-е гг. (Историко-теоретическое исследование) : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 : / СПб., 2001 г. – 374 с.

Шумило М. М. Модифікація учения о правоотношениях: раннесоветский этап

Аннотация. В статье рассматривается модификация учения о правоотношениях. Первые годы советской власти можно охарактеризовать как категорический отказ от каких-либо наработок в отрасли юридической науки и создания «нового» права, которые были осуществлены «буржуазными» учеными. Приводятся ключевые направления развития учения о правоотношениях. Анализируются изменения в правопонимании и их влияния не только на теорию правоотношений, но и на правоприменение.

Ключевые слова: правоотношения, учение о правоотношениях, теория правоотношений.

Shumylo M. Modification of legal relations doctrine: early soviet stage

Summary. The article reviews a modification of legal relations theory. The first years of Soviet power are characterized by rejection of any developments in the field of legal science and creation of a «new» law, performed by «bourgeois» scientists. The article describes key areas of legal relations doctrine. Changes in understanding of law and its impact on legal theory and implementation of law are analyzed in the article.

Key words: legal relations, doctrine of the legal theory, theory of legal relations.